
USTAVNI PATRIOTIZAM: OBLIK POLITIČKE LOJALNOSTI U NACIONALNIM DRŽAVAMA I EVROPSKOJ UNIJI?

JAN-VERNER MILER

S engleskog prevela Slobodanka Glišić

Ustavni patriotizam: ovaj izraz će mnogima verovatno zazvučati kao spoj kontradiktornih termina. Ustav, po definiciji, služi ograničavanju političke moći i obezličavanju moći; patriotizam mobilise muškarce i žene da podnesu ličnu političku žrtvu. Ustavi su najvećim delom uredbe proistekle iz pogodbi; patriotizam, s druge strane, poziva na prevazilaženje ličnog interesa. U idealnom smislu, ustavi ne samo što artikulišu norme i šire društvene aspiracije nego i štite individualna prava; međutim, patriotizam može navesti ljude da bezobzirno krše građanske slobode. Kao što je Alaster Makintajer jednom primetio, možda je istinski patriotizam (bio on ustavni ili ne) “zapravo stalni izvor moralne opasnosti”.

“Ustavni patriotizam” označava ideju da politička privrženost treba da počiva na normama, vrednostima i, indirektnije, procedurama liberalnodemokratskog uređenja. Drukčije rečeno, za političku lojalnost nije prvenstveno zaslužna ni nacionalna kultura, kako neki zastupnici liberalnog nacionalizma tvrde, ni “svetska zajednica ljudi”, kako to proističe iz pojma kosmopolitizma koji zastupa na primer Marta Nusbaum. Ustavni patriotizam nudi viziju koja se razlikuje i od nacionalizma i od kosmopolitizma.

Ideja ustavnog patriotizma imala je dosad raznoliku sudbinu. Rođena je u posleratnoj podeljenoj Nemačkoj: ovaj izraz je krajem 70-ih godina prošlog veka skovao politički filozof Dolf Sternberger, đak Hane Arent; ideju je zatim preuzeo Jirgen Habermas preko čijih je radova postala poznatija na engleskom govornom području. U samoj Nemačkoj često je shvatana kao loša zamena za “pravi” nacionalni identitet – zamena koja će postati su-

višna nakon ujedinjenja zemlje. Ipak, ustavni patriotizam je doživeo pravu renesansu sredinom 90-ih godina kad su analitičari u Nemačkoj i izvan nje počeli da ga posmatraju kao moralno privlačan oblik građanske, nenacionalne (pa možda i postnacionalne) privrženosti u sve raznolikijim, multikulturnim zemljama. Ali on je predstavljan i kao oblik pripadanja u duboko podeljenim, posleratnim društvima: na primer, vođa bosanskih muslimana eksplicitno je pozivao na svebosanski ustavni patriotizam; a u svom poslednjem intervjuu Ričard Rorti je zastupao ustavni patriotizam kao prikladan način konceptualizacije solidarnosti i nade u zemljama u kojima se odvija tranzicija iz teokratije u demokratiju (kontekst je bio Iran).¹

84 Poslednjih godina ova ideja se vezuje i za način konceptualizovanja “građanske identifikacije” na nadnacionalnom nivou te neki naučnici čak eksplicitno govore o “evropskom ustavnom patriotizmu”. Zašto bi tako nešto bilo nužno? Uobičajeni odgovor glasi: proces evropske integracije je znatno ubrzan tokom 80-ih, a naročito 90-ih godina prošlog veka; iz tog ubrzanog “produbljanja” i neprestanog proširivanja Unije proistekla je potreba za prilično mučnim razmišljanjem o tome “šta će Evropu držati na okupu”. Iako političari, naučnici i građani i dalje veoma različito procenjuju pravu prirodu onoga što je bivši predsednik Evropske komisije Žak Delor nazvao “neidentifikovani politički objekt”, samo mali broj njih osporava da se EU sada suočava sa sve većim jazom između, kako se Majkl Volzer izrazio, “moralnih” i “pravničkih zajednica”. Pravna zajednica Unije prostire se od Kanarskih ostrva do istočne granice Poljske, od Malte do Laponije, a Evropljani – kao građani i potrošači – sve češće trpe uticaj odluka donesenih u Briselu. Ipak, samo manjem delu građana Evropska unija zaista liči na autentičnu moralnu zajednicu, entitet koji podstiče privrženost ili bar pobuđuje ozbiljan politički interes. A to je važno jer što više većinskih odluka bude donošeno u Evropskoj uniji, to će se više zahtevati ono što politikolozi nazivaju “pristankom poraženih” zemalja i pojedinaca. Ali zašto bi oni koji se ne osećaju delom istog moralno-političkog prostora davali takav pristanak? Iza sveg tog zbrkanog govora o “evropskom identitetu” stoji upravo ova komplikovana logika (i ovo teško pitanje).

S obzirom na takvu situaciju – sve veću politizaciju Evropske unije i uočeni nedostatak identifikacije – širom Evrope se sve više raspravlja o pojmu ustavnog patriotizma mada ni njegovi pobornici nisu uvek u stanju da ga sasvim objasne.

¹ Rorti je rekao: “U teokratskoj zemlji levo orijentisana politička opozicija mora biti spremna da se suprotstavi tvrdnji sveštenstva da je identitet nacije određen njenom verskom tradicijom. Zato je levici potreban izrazito seku-laristički oblik moralnog žara koji pre svega naglašava međusobno poštovanje građana, a ne odnos nacije prema Bogu.”

U stvari, vizije evropskog ustavnog patriotizma mogu nam se na mnogo načina činiti krajnje apsurdne. Edmund Berk to nedvosmisleno kaže: “Ljude ne povezuju papiri i pečati. Oni se udružuju po sličnosti, saglasnosti, naklonosti. Za nacije” – a pretpostavljamo i za Evropu – “važi isto što i za ljude”.

Ipak, čak i da dokumenti i pečati mogu da povežu ljude – oko kojeg to ustava građani Evrope treba da se patriotski angažuju? Da li je to *acquis communautaire*, više od 80.000 stranica propisa i uredbi? Ili kraće napisan ustav – ali ipak ni izdaleka tako kratak kao što je američki – do kakvog se pokušavalo doći proteklih nekoliko godina? Ili se od Evropljana očekuje da im srca zadrhte kad čuju evropsku himnu i da se zaklinju na plavu zastavu sa zvezdicama i druge simbole dobro poznate po svojoj patvorenosti? A ako takve ideje odbijemo, zar se to što ćemo postati postnacionalni (ili nadnacionalni) ne svodi na to da ćemo biti “postemocionalni” (ili možda “nademocionalni”)? Zar osećanje ne može raditi za demokratiju mimo nacionalne države?

Na ideju ustavnog patriotizma bacile su senku mnoge – i često protivrečne – sumnje. S jedne strane, ustavni patriotizam – opet shvaćen kao postnacionalni, univerzalistički oblik demokratske političke privrženosti – odbacivan je kao apstraktan ili, kako krajnje neprikladna metafora glasi, “beskrvan”. Pošto univerzalistički moral čini srž ustavnog patriotizma, kažu kritičari, nema razloga da ga poistovećujemo s određenom političkom organizacijom. Drugim rečima, ustavni patriotizam je optužen da je neka vrsta ambicioznog oksimorona u kojem će univerzalistički deo (obeležen pojmom ustavnosti) uvek istiskivati ideju lojalnosti (obeleženu pojmom patriotizma).

Međutim, druga vrsta kritike gotovo je potpuno suprotna prvoj: iako se čini univerzalističkim, ustavni patriotizam je zapravo skroz-naskroz partikularan. Tvrdi se da je ustavni patriotizam mogao biti prikladan u kontekstu iz kojeg je potekao – to jest u Zapadnoj Nemačkoj, “polunaciji” koja je, zbog nacističke prošlosti, svoju nacionalnost osećala kao nešto što je duboko osramoćeno. Ali, tvrdi se dalje, druge zemlje nemaju prošlost koja se s tim može uporediti i zato im mnogo bolje mogu poslužiti oblici liberalnog nacionalizma – to jest nacionalizma koji je konkretan, strasan, živ ali ipak pod kontrolom liberalizma. Takođe se tvrdi da druge zemlje ili nemaju ustav (bar ne pisani ustav – na primer Britanija i Izrael) ili se jednostavno ne klanjaju ustavu kao žiži demokratske lojalnosti kao što su to možda (a možda i nisu) Nemci radili. Ukratko, ova vrsta kritike vidi u ustavnom patriotizmu partikularizam prerušen u univerzalizam – i, ako bude po volji zastupnika “evropskog ustavnog patriotizma”, nešto što može biti nametnuto Evropi u celini. Izgleda

da bi se košmar Tomasa Mana – nemačka Evropa a ne evropska Nemačka – mogao na kraju na čudan način obistiniti.

Dakle, samo po sebi čudi to kako se rasprava polarizovala oko ideje koja navodno treba da ima umirujuće dejstvo. S druge strane, postoje oni koji je odbacuju kao navinu ako ne i lakomisleno idealističku: “bledu misao rođenu u učionici”, kako se izrazio bivši sudija nemačkog Ustavnog suda; jedan od najuglednijih evropskih novinara Joakim Fest rekao je da je reč o “tipičnoj vrsti profesorske ideje izmišljene za pisaćim stolom, o kojoj onda raspravljaju drugi profesori”, a zatim je zaključio: “Lepa ideja – ali ne funkcioniše jer ljudi ne osećaju tako.” Drugim rečima, “ljudi” samo žele da budu Britanci, Poljaci, američki Irci, bosanski Srbi – a ne “ustavni patrioti”.

Pa ipak, kad recimo profesor političke teorije marljivo obrazlaže tu navodno profesorsku ideju, mnogi Amerikanci kažu: “Naravno. Mi upravo to radimo svakog dana.” I svakako je američki “Kredo” uvek bio implicitna referentna tačka za pobornike ustavnog patriotizma, naročito za evropske mislioce kakav je Jürgen Habermas koji je krajem 80-ih godina prvi popularizovao ovaj termin i želeo da Nemci (i druge evropske zemlje) načine otklon od pojma etnički homogene nacionalne države. Filozofi poput Habermasa kao da su govorili da je mogućan i drukčiji oblik društvene kohezije, samo treba pogledati preko Atlantika i videti kako on funkcioniše.

Međutim, u novije vreme situacija se gotovo preokrenula. Suprotnost između neetničke, ustavno otvorene i liberalno univerzalističke Amerike, Džefersonove “Imperije slobode” i Emersonovog “Utočišta za sve narode”, s jedne strane, i nacionalističke Evrope, s druge, zamenjena je sasvim drukčijom suprotnošću: na jednoj strani je postnacionalna, postmoderna pa čak i postherojska Evropa, a na drugoj strani se Amerika pojavljuje kao neko ko deluje na normativno sumnjiv, agresivan način, svojevremeno poistovećivan s etničkim nacionalizmom. Iznenada se otkriva da se američki građanski “Kredo” može sasvim lepo povezati s onim što je američki istoričar Luis Harc nazvao “kompulzivnim nacionalizmom”.

Dakle, koliko koristan može biti pojam ustavnog patriotizma? Da li on zaista ne krije “moralnu opasnost”? I šta bi mogao značiti, ako uopšte išta znači, za Evropsku uniju?

Kao što je prethodno rečeno, u proteklih desetak godina izvestan broj političara i intelektualaca eksplicitno je izrazio želju da vidi u povoju ustavni patriotizam usredsređen na Evropsku uniju. Međutim, odnedavno pojam “evropskog ustavnog

patriotizma” trpi ozbiljnu kritiku; naročito ga kritikuju oni politički teoretičari koji smatraju da se na taj način ne mogu shvatiti – ni podržati – neke od najvažnijih vrednosti i normativna praksa Unije, a naročito ne raznolikost i uzajamno priznavanje. Uočljivo je da tokom zvanično proglašene “pauze za razmišljanje” od 2005. do 2007. godine rasprava o evropskom ustavnog patriotizmu nije mnogo napredovala – nije bilo odlučnog odbijanja (osim ako se francusko i holandsko “ne” iz 2005. godine ne računa kao odbacivanje ustavnog patriotizma uopšte), niti su pobornici nastavili da vrše normativni pritisak. Jasno odustajanje od reči ustav i delova simboličkog prtljaga vezanog za državne ustave – zastave, himne – na samitu Evropske unije 2007. godine može takođe pokazati da je pojam evropskog ustavnog patriotizma bio iluzija kratkog veka koju evropski građani nisu tako rado prigrlili kao što je to učinila mala grupa evropskih političkih teoretičara.

Po mom mišljenju, veliki deo kritike ideje ustavnog patriotizma počiva na pogrešnom filozofskom razumevanju (kako samog pojma ustavnog patriotizma tako i uloge koju bi on mogao igrati u Evropi). To znači da bi brižljivo razrađen pojam nadnacionalnog ustavnog patriotizma mogao doprineti razumevanju postsuverene, nedržavne i, uopšteno govoreći, pluralističke vizije Evropske unije.

Istovremeno, želim da naglasim da je evropski ustavni patriotizam relativno skroman normativan i praktičan predlog: sam po sebi, on ne može podstaći “evropsku solidarnost” u smislu velikih fiskalnih transfera i široko rasprostranjene “javne deliberacije” na način na koji neki pobornici te ideje predlažu. Drukčije rečeno, možda su neki predlagači zaista “precenili” ovu ideju (kao što su možda i sâm ustavni ugovor sistematski “precejivali” političari i učeni ljudi): dakle, ustavni patriotizam ne može sam po sebi biti lek za “demokratski manjak” i manjak legitimizacije jer on nije ni politički model ni teorija pravde ni opravdanje.

Međutim, nasuprot tome, ustavni patriotizam ne zavisi od jednog jedinog ustavnog dokumenta, kao što su mnogi kritičari tvrdili – što znači da prividno odustajanje od Ustavnog ugovora nije nužno i kraj svih nada u evropski ustavni patriotizam. Drukčije rečeno, mnogi predlagači su pojam ustavnog patriotizma suviše komplikovali – opterećivali ga solidarnošću, demokratijom itd.; nasuprot tome, mnogi kritičari su ideju o ustavnog patriotizmu posmatrali suviše formalistički – kao da je ustavni patriotizam ponikao iz jednog jedinog ustavnog dokumenta i s njim propao. Zato nada u ustavni patriotizam može opstati – iako je sad, s obzirom na prilično otrežnjujuće iskustvo s Ustavnim ugovorom, možda slabija.

Šta bi nam značilo da imamo “evropski ustavni patriotizam” ili “patriotizam na nivou Evropske unije”? Jasno je da uvođenje onoga što je jedan kritičar nazvao “apri-

ornim ustavnim sistemom” *ne bi* automatski zahtevalo (a kamoli obezbedilo) nešto što je prikladno nazvano “evropskim ustavnim patriotizmom”.² Pre će biti da treba dobro razmisliti o pitanju da li je uopšte moguće utvrditi postojanje bilo kakve vrste “moralnog jezgra” koje bi moglo poslužiti kao specifičan predmet evropske ustavne patriotske privrženosti? Jasno je da ne želimo da prekrajamo suštinu teorije morala kako bi se uklopila u ono što je možda prelazni karakter entiteta kakav je EU. Ali treba da bude jasno i to da ne možemo jednostavno projektovati nekakvu omiljenu univerzalističku teoriju morala na EU. Ono što je Dejvid Hjum mislio o ljudskoj prirodi mnogi filozofi, morala ili ne, misle o moralnom jezgru: ono je otprilike svuda isto. Zato bi bilo čudno, da ne kažemo evrocentrično, naprosto povezati EU s bilo kakvom izrazito apstraktnom teorijom morala, pa i izjaviti da je ona “poseban prostor ljudske nade” kao što je to na Konvenciji za budućnost Evrope prvobitno predloženo. Umesto toga, trebalo bi se upitati da li postoji neka vrsta ustavnog morala koja je saobrazna stegama moralnog univerzalizma (i možda ga jača), a ipak je u izvesnom smislu *specifična* za Evropsku uniju. Moglo bi se reći da mi zapravo tražimo “moralni višak” koji Unija stvara – a ako takvog moralnog viška nema, onda i to, naravno, treba pošteno priznati.

- 88 EU ima najmanje tri osobenosti: prvo, ustavno ustrojavanje je dosad bilo otvoren proces rasprave i političke borbe. U tome nema ničeg suštinski dobrog kao što su neki izučavaoci Evropske unije skloni da tvrde; drugim rečima, nema ničeg što bi bilo samo po sebi vredno u tome što se “održava odvijanje procesa” ili što političko udruživanje ima karakter “projekata”: sve će zavisiti od specifičnosti samih projekata. Bez obzira na to, važno je ukazati na osobeni karakter Evropske unije kao političke organizacije koja nije zasnovana na već postojećoj ili “prepolitičkoj” solidarnosti, nego na međusobno dogovorenim projektima i poduhvatima; svakako je *prima facie* tačno da je evropska ustavna kultura saobrazna pojmu tekućeg *projekta* mnogo više nego ustavi na nivou nacionalnih država. Neka to zasad ostane kao činjenica, a ne kao norma ili vrednost.

Drugo, ovaj proces je otvoren ne samo u odnosu na krajnji cilj – otvoren je i kad su posredi njegovi konstitutivni elementi. Takozvana normativna (i bez sumnje ekonomska) “moć privlačenja” Evropske unije ili ono što se ponekad zove “moć indukcije” proizvodi dve nove institucionalne osobenosti: prvo, evropska konstitutivna moć (ako takva jedinstvena stvar postoji – a tom pitanju ću se ubrzo

2 Vito Breda, “A European Constitution in a Multinational Europe or a Multinational Constitution for Europe”, u *European Law Journal*, sv. 12 (2006), str. 330–344.

vratiti) sama je po sebi podvrgnuta proširenju; drugo, postoji tranziciono “normativno presipanje” izvan granica Evropske unije: Unija – ponekad direktno, ponekad indirektno – preoblikuje političke kulture okolnih zemalja.

Treće, EU zapravo nije utemeljena na nečemu što bi se moglo shvatiti kao *jedna* konstitutivna moć ili *jedan* demos (što je tačno i bez daljeg proširenja); ona se temelji na grupi koju čine *demosi*. Jednostavno rečeno: evropski narodi će uvek iznova morati da pregovaraju i odlučuju o tome šta žele da im bude zajedničko, a šta ne – i tako će biti dokle god teže ujedinjenju bez potpunog jedinstva i jednoobraznosti.³ Daleko od potpunog jedinstva, oni se mogu udružiti oko zajedničkih projekata, na osnovu zajedničkih ideala, i za uzvrat razviti praksu saradnje, civilizovanog protivstavljanja i rešavanja sukoba u korist zajedničkih ciljeva.

Zbog mnoštva naroda u okviru Evropske unije, već na prvi pogled je očigledno, kao što ističe Džozef Vajler, da Unija zahteva visok stepen “ustavne tolerancije”. S obzirom na postojanju pluralnost, ona takođe zahteva – i u idealnom slučaju omogućava – uzajamno učenje. I opet, ova odlika ne mora biti svojstvena isključivo Evropskoj uniji, ali je u srži evropskog javnog poretka na način kakav ne nalazimo u državama članicama. Ustavna kultura Evropske unije podrazumeva slabljenje sirove suverenosti i uspostavljanje politike kompromisa, civilizovanog protivstavljanja i uzajamnog učenja. Onda ovi standardi i ideali direktno i indirektno utiču na pojedinačne države članice; i, u tom kontekstu, nemamo posla samo s pustom željom kad govorimo o “tihoj kosmopolitskoj revoluciji” koja je preobrazila same nacionalne države umesto da ih ukine “nacionalnom državom” koja samo ponavlja logiku nacionalne države na široj osnovi.⁴

Ovde će, ako nisu i pre toga, pobornici tradicionalnog shvatanja suverenosti podići svoj glas. Oni zahtevaju jasnu identifikaciju ravni autoriteta ili donošenja odluka i, u krajnjoj liniji, autoritativno dodeljivanje suverene moći, suvereno odlučivanje o tome koga treba ubrojati u prijatelje, a koga u neprijatelje i ko može da pozove građane da žrtvuju svoje živote u borbi protiv neprijatelja. EU kao da ni-

89

3 Kalypso Nicolaïdis, “Our European Demoi-crazy”, u Kalypso Nicolaïdis and Stephen Weatherhill (ur.), *Whose Europe? National Models and Constitution of the European Union* (Oxford: Oxford UP, 2003), str. 137–152, i H. H. H. Weiler, “Federalism Without Constitutionalism: Europe's Sonderweg”, u Kalypso Nicolaïdis and Robert Howse (ur.), *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union* (Oxford: Oxford UP, 2001), str. 54–70.

4 Marcel Gauchet, “La Nouvelle Europe”, u *La condition politique* (Paris: Gallimard, 2005), str. 501.

kako ne uspeva da odgovori na hobsovsko pitanje *quis iudicabit* – ko odlučuje. Čini se da je moć stalno rasuta; postoje mnogostruki putevi za sporenje i mnogobrojna proceduralna sredstva za odmeravanje i premeravanje onoga što pripadnici evropskih nacija žele da rade zajedno i onoga što žele da rade sami.

Mislim da nema jednostavnog filozofskog ni pravnog odgovora na to pitanje. Ako se radikalno ne promeni i ne pretvori u tradicionalnu federalnu nacionalnu državu, Unija neće imati prepoznatljivu ravan suvereniteta i ekonomsko i etičko *zaista* će postati zamena za “političko” – baš kao što je antiliberal kakav je bio Karl Šmit tvrdio da liberalizam to uvek radi. Drugim rečima, Unija nastoji da neprijateljstvo, mogućnost smrtonosnog sukoba i međusobnog ubijanja pretvori u miroljubivu ekonomsku konkurenciju i razumnu raspravu, razmenu roba s jedne strane i razmenu argumenata s druge strane. EU ne može da pozove individualne članove svoje političke zajednice da “umru za Brisel”; krajnja žrtva verovatno neće nikad biti deo evropskog ugovora. Nazovimo to postpolitičkim svetom; a ako mislimo da je patriotizam neodvojiv od izreke *dulce et decorum est pro patria mori*, možemo ga nazvati postpatriotskim svetom.

Ali pitanje glasi: šta iz ovoga sledi? *Normativno*, ništa ne nedostaje: oni koji pridaju smisao “političkoj smrti” i požrtvovnosti tvrdiće, naravno, da entitet kakav je EU nikad neće moći da zadovolji žudnju za smislom u politici kao ni žudnju za zakonom koji je “neverovatno erotičan, političan i opasan”.⁵ Ali ta žudnja kao da je nadahnuta više estetskom čežnjom nego političkim prosuđivanjem.

Dakle, *činjenično* posmatrano, tačno je da nijedno postpolitičko udruživanje (u šmitovskom smislu) ne može jemčiti sopstveni karakter. Drukčije rečeno, neprijateljstvo ne može biti jednostrano ukinuto; iako bismo želeli da se posvetimo ideji sveta bez neprijatelja, naši neprijatelji mogu nas uzeti na zub. To je, u krajnjoj liniji, i pojmovna tačka, ali ne znači da je automatski i filozofska arhimedovska tačka s koje se cela normativna građevina kakva je Evropska unija može izmestiti. Ako bude proglašena za neprijatelja, Evropa će morati da proglasi neprijateljstvo ili poraz; ali ona može na odgovarajući način odgovoriti evropskom dobrovoljačkom vojskom čiji su pripadnici potpisali ugovor o spremnosti da podnesu krajnju žrtvu ako je to neophodno. Kao i u mnogim nacionalnim državama, neki će umreti za Brisel, a velika većina građana nikad neće biti pozvana da to učini. Time se otvara pitanje pravde, to jest podele dužnosti; ali ono se ne razlikuje od pitanja pravde unutar nacionalnih država.

5 Ulrich Haltern, “On Finality”, u Jürgen Bast i Armin von Bogdandy (ur.), *European Constitutional Law* (Oxford: Hart, 2006), str. 727–764; ovde str. 732.

Ali, da se – bar za početak – vratimo trenutnom neuspehu Ustavnog ugovora: može se činiti da predlagači postsuverene Evropske unije imaju dobar razlog da se osećaju iznevereni ishodom. Na kraju, da elite nisu “precenile” EU kao veliku državu – *une grande France*, kako se često govorilo – i da su njen stvarni karakter objasnile kao federalni entitet *bez države*, stvari bi možda krenule drugim putem. Evropljani su mogli da razumeju sebe kao nekog ko pre teži ustavnoj toleranciji nego ustavnoj jednoobraznosti, kao nekog ko se drži zajedno, a u ključnim stvarima ostaje odvojen, kao “Narod Drugih” ili “narod naroda”, i stvaran i zamišljen, kojim su uzajamno poštovanje, priznavanje i očuvanje razlika vrhunske vrednosti.

Iako imam mnogo razumevanja za takvo “postsuverenističko”, pluralističko tumačenje Evropske unije, želim da ukažem na sumnjive tačke u toj viziji. Prvo, mada ističe važne odlike Evropske unije kao celine, sveobuhvatno moralno tumačenje evropskog ustava ne može se odmah primeniti na pojedinačne građane. Hoću da kažem sledeće: u skladu s postsuverenističkom vizijom, Evropljani su spremni da prihvate “poziv na poslušnost... u ime narodâ Evrope” ili da se upuste u uzajamno priznavanje na osnovu uzajamnog poverenja pa čak i uzajamne identifikacije; drugim rečima, oni će biti pozivani a ne prisiljavani, i to je nužno tako jer nema evropske države koja bi ih na nešto prisilila.

Pokazuje se da je neizrečena pretpostavka da je ova vrsta vrline – sklonost ka potčinjavanju višem zakonu i prihvatanju racionalnosti višeg reda predočene “u ime narodâ Evrope” – rezultat istorijskog procesa učenja. Ipak, to lako može zvučati kao da kažemo da su Evropljani postali bolji ljudi; a cela podela na “viša” i “niža” jastva prećutno se oslanja na suprotstavljenost emocionalno-nacionalne doktrine racionalno-nadnacionalnoj koju praktično svi u raspravama o EU uzimaju zdravo za gotovo – bez naročitih dokaza bilo koje vrste.

Suština je u tome što se pojedinačni Evropljani ne osećaju ni “pozvanim na poslušnost” niti su zapravo poslušni zarad individualnog moralnog oslobođenja od svog nižeg nacionalno-emocionalnog jastva. Oni se samo nalaze u povoljnim institucionalnim i kulturnim okolnostima koje olakšavaju život u liberalnom građanskom udruženju i davanje onoga što je za mnoge građane – neću da okolišim – u suštini *pristanak poraženog*. Na sličan način, borba oko tumačenja liberalnodemokratskih principa kojoj su se članice Unije posvetile odvija se unutar postojećih država i *van* njih, a da pri tom nema precizne podele po kojoj bi strast pripadala jednoj strani a razum drugoj. U tom procesu jednostavno nema opsednutosti idejom o nekakvom nacionalnom samopročišćenju kroz ustavnu disciplinu – ili implicitnom teologijom oslobađanja od nižeg jastva.

Nesumnjivo privlačan ideal uzajamnog priznavanja i slavljenja razlike – ovo je moja druga skeptična primedba – zahteva objašnjenje. I ako ostavimo po strani opasnu mogućnost da se ono što možemo nazvati evropskom nadnacionalnom multikulturalnošću preokrene u neku vrstu “pluralne monokulturalnosti”, ostaju otvorena osnovna pitanja vezana za određene *agense* i *objekte* “priznavanja” i njegovog posebnog opravdavanja.

Postoji ključna razlika između priznavanja kao “saznavanja”, prihvatanja nečeg što već postoji i priznavanja kao neke vrste aktivnog slavljenja nečeg što je različito i naročito. Ovo se može okarakterisati i kao razlika između priznavanja ispravnog i priznavanja vrednog ili između “*priznavanja kao*” i priznavanja u smislu “*postupanja prema*”.

Izgleda da se u postsuverenoj Evropi potencijalni predmet spora može kriti u nekoliko vrsta priznavanja: prvo, u političkoj organizaciji već konstituisanih demokratskih političkih organizacija konstitutivni narodi mogu priznati jedni druge kao slobodne i ravnopravne i garantovati jedni drugima prava i slobode. To je suštinsko značenje sveobuhvatnog pripadanja evropskom građanstvu i Povelje o osnovnim pravima (čak i ako se ta prava primenjuju samo u odnosima između građana i institucija Evropske unije).

92

Drugo, konstitutivni narodi mogu, kao *narodi*, garantovati jedni drugima pravo na negovanje izvesnih razlika ili, kako bi Vajler rekao, pravo da ostanu “Drugi”. To je logika pravnog “zadržavanja prava”, “izbora da se ne učestvuje” i “kulturnih izuzetaka”, logika koju, naravno, od protekcionizma odvaja jedino veoma tanka linija. Ipak, to je pravo koje može biti priznato i, u teoriji, jednako raspodeljeno po demokratskim političkim organizacijama i to je predmet reflektivnog pravljenja, poništavanja i ponovnog pravljenja ustava.

Zatim postoji oblik priznavanja na koji se izučavaoci Evropske unije najčešće pozivaju kad ispituju Unijinu praksu priznavanja koja ima normativnu sadržinu: reč je o uzajamnom priznavanju standarda i prakse među konstituisanim demokratijama. Međutim, na pamet mi odmah pada pitanje čemu tačno služi uzajamno priznavanje. Da li je to uzajamno priznavanje u ime maksimalnog povećanja različitosti jer je različitost sama po sebi važna vrednost? Da li je cilj toga očuvanje nacionalne tradicije (nezavisno od sveobuhvatnih nivoa različitosti) jer je ona važan izvor značenja koji služi suštinskim potrebama jedinki? Ili je, prozaičnije rečeno, stvar u obezbeđivanju regulatorne konkurencije između nacionalnih država koje su uspostavile zajedničko tržište? I da li je, za uzvrat, takva regulatorna konkurencija opravdana ciljem uvećanja ukupnog bogatstva, što, opet za uzvrat, može biti opravdano kao doprinos dobrobiti jedinki...?

Mislim da nema očiglednog ni nespornog rangiranja takvih vrsta priznavanja, ali treba da bude jasno da su ona veoma različite prirode; različite vrste priznavanja mogle bi se opravdati pozivanjem na prilično različite vrednosti. Otuda je neophodno što pre objasniti ta opravdanja kako bi se izbeglo recimo lažno predstavljanje ekonomske regulatorne konkurencije kao priznavanje i poštovanje nacionalne tradicije. Drukčije rečeno, nema ničeg lošeg u uzajamnom priznavanju kao pravnom instrumentu u okviru planiranog zajedničkog nastojanja da se stekne ekonomska prednost, ali to se veoma razlikuje od panevropskog razgovora o ukrštanju, preklapanju ili uzajamnom osporavanju kulturnih tradicija i vrednosti.

Šta onda biva s Evropskom unijom takvom kakva je? Prvo, treba istaći da je Unija, i pre nego što je bilo kakvo priznavanje među članicama uzelo maha, bila tvorac homogenosti. Političko organizovanje političkih organizacija, često hvaljeno kao “prevazilaženje suverenosti”, zapravo je potreba članica koje su postigle suverenost: pored opšte posvećenosti liberalnoj demokratiji, administrativna sposobnost je glavno merilo vrednovanja onih koji čekaju na pridruživanje, što je, rečeno staromodnijim jezikom, način da se postavi pitanje da li suverena vlast može da sprovede svoju volju. Otud je EU u stvari mašina za izvoz evropskog državnog modela; pre nego što razlika može biti priznata, mora se uspostaviti istost. Možemo naravno reći da pridruživanje znači da je ta istost priznata – prihvaćena, “priznata kao”. Ali to baš i nije vrsta priznavanja na koju se pozivaju normativne teorije. 93

Šta je onda uzajamno priznavanje koje lako možemo okarakterisati kao najvažniji oblik priznavanja različitih *demoia* unutar Evropske unije? Na empirijskoj ravni, nema sumnje da se, što se tiče regulacija koju sprovodi Unija, desilo znatno pomeranje od “usklađivanja odozgo-nadole” ka uzajamnom priznavanju.⁶ Međutim, pitanje je čemu takvo uzajamno priznavanje treba da služi. Naravno, pre svega ekonomskoj dobrobiti, a ne očuvanju načina života. Otuda, iako bi istraživanje razlike i sudelovanje u njoj *moglo* biti glavno obeležje Evropske unije, to obeležje verovatno ne treba precenjivati.

Moja treća skeptična primedba odnosi se na ideju da ustavnost Unije treba da bude razgovor koji traje ili, ne tako pesnički rečeno, neprekidan proces. Iz takve perspektive posmatrano, čak i ono što se pokazuje kao ustavni neuspeh – odbijanje javnosti da prihvati Ustav ili Sporazum – može se pretvoriti u deo mnogo pozitivnijeg narativa: neuspeh je uvod u dalje priključivanje, slušanje više glasova ili ponovno slušanje istih glasova s više pažnje. U skladu s takvom vizijom, EU se nala-

6 Giandomenico Majone, *Dilemmas of European Integration: The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth* (Oxford: Oxford UP, 2005).

zi u stanju večnog nastajanja, neprekidne evropeizacije i nikad neće postići “evropejnost”; ona je trajan oblik različite različitosti koja se istražuje, u kojoj se sudeluje i koja se proširuje.

Međutim, ova dihotomija ustavne zatvorenosti naspram beskonačnog razgovora lažna je. Legitiman ustav će imati i mnoge kanale sporenja pa će grupe i pojedinci moći iznova da otvaraju bitna pitanja, a među njima i ona vezana za norme koje upravljaju procesom samog preispitivanja. Naravno, uspeh takvog preispitivanja nije zagarantovan, ali ni razgovor koji se neprestano nastavlja na ovaj ili onaj način ne garantuje istinsku uključivost. Takođe, građani opravdano očekuju da će ustav i evropske institucije biti *lisible* – politički svet koji oni nastanjuju mora biti dovoljno “čitljiv” da bi se u osnovi mogao razumeti, da bi se očekivanja ustalila, da bi se jasno ukazalo na kanale sporenja, ali i da bi građani mogli da predahnu od politike ako žele: čak i evropska ustavnost može da nam oduzme previše večernjeg mira. Neprestan, preispitivački orijentisan, složen i uvek otvoren proces neće biti lako “čitljiv” na taj način – i možda se nikad neće poklopiti s kriterijumom koji je Tom Pejn želeo da primeni na ustave: da dobiju “vidljiv oblik”. Drukčije rečeno, građani takođe opravdano očekuju da ustav dobije makar privremeno razrešenje, da se posvete običnim, nimalo ustavnim trenucima ili bar predahnu kako bi se oporavili od ustavnog zamora.

94

Gde su u odnosu na sve ovo nalazi ustavni patriotizam? Evropljani mogu odobravati ili osporavati političko udruživanje koje se odvijalo u proteklim decenijama. Istovremeno, svesno prihvatanje određenih principa i prakse u Evropskoj uniji – uzajamnog poštovanja i učenja, civilizovanog protivstavljanja i delovanja u skladu s konsenzusom – ne isključuje ustavnopatriotsku privrženost unutar država članica. Uzajamno učenje u ime rešavanja određenih problema i uzajamna identifikacija vezana za zajedničke projekte – pre nego “zajednički identitet” – mogli bi biti praksa koja vodi ka ravnoteži između evropskog i nacionalnog nivoa. U tom smislu, sama “višeslojna” politička arhitektura sadašnje Evrope mogla bi omogućiti umnožavanje slojeva identifikacije i sporenja, u zavisnosti od problema ili projekata koji su na dnevnom redu.

Ove različite vrste veza mogu se međusobno nadahnjivati i obogaćivati, a u mnogim slučajevima između njih će se voditi borba oko istih liberalnodemokratskih principa, njihovog značenja i potencijalnog razvoja i načina na koji se najbolje mogu prilagoditi pojedinačnoj nacionalnoj državi ili zajedničkoj evropskoj ustavnoj kulturi. Političari, sudovi i, nešto manje, građani mogu se sukobljavati kroz diskusije, sporiti oko “najboljih sprega” i, ako je potrebno, naći fleksibilna re-

šenja za učešće i neučešće koja čuvaju i unapređuju ono što im je najvažnije. Pojedinačne države ne mogu biti prisiljene da odustanu od najvažnijih ustavnih elemenata ukorenjenih u njihovu istoriju, ali će nastaviti razgovor o tome zašto druge zemlje, možda i cele grupe zemalja, drukčije vide neke bitne stvari.

Mogućno je, dakle, ocrtati ustavni moral Unije – ali nema razloga za nekritičko slavljenje Evropske unije kao neke vrste političkog pačvorka bez jasnih linija autoriteta. Mogućnost sporenja ostaje bitna stvar iz koje proističe legitimnost evropskog projekta – a ta mogućnost zavisi od građana koji imaju ne samo “moć da se suprotstave” nego i nešto osnovnog znanja o tome gde, kome i čemu da se suprotstave. Otuda bismo mogli zaključiti, makar preliminarno, da legitimnost, u smislu čvrste podrške Uniji, zahteva jasno utvrđivanje tačaka sporljivosti – što je, dugoročno gledano, opet argument u korist “čitljivog” ustava ove ili one vrste.

Evropski ustavni patriotizam bi našao čvrstu tačku u takvom ustavu, ali, što je još važnije, to ne bi bila neka statička veza nego bi ustavni patriotizam bio u stalnom sporu sa značenjima ustava kao projekta. I to opet nije specifično za nadnacionalni ustavni patriotizam iako složene borbe oko značenja, koje se odvijaju na više nivoa, čine takav ustavni patriotizam donekle zahtevnijim od “domaćeg ustavnog patriotizma”. Mogli bismo to nazvati *sui generis*, baš kao što se i sama Unija često opisuje ili, bolje reći, hvali kao *sui generis* – ali to takođe nije dobro samo po sebi, osim ako ne želimo da se priključimo onome što je Pol Valeri jednom nazvao *néomanie* modernih.

95

Dakle, kao neku vrstu zaključka, i s obzirom na dve vrste kritike pomenute na početku ovog ogleada, treba reći sledeće: Evropski ustavni patriotizam može biti specifičan: oslonjen na opisane principe i praksu koji bi bili srž onoga što se može nazvati evropskom ustavnom kulturom – kulturom usredsređenom na izbegavanje “moralnih opasnosti” tipičnih za tradicionalni patriotizam. Ova ideja nije samo projekcija zapadnonemačkog iskustva na Evropu kao celinu – to *nije* košmar Tomasa Mana. Ipak, tačno je da je potekla iz Zapadne Nemačke – ali i univerzalističke ideje moraju odnekud da poteknu. A tolerantan ali i samokritički građanski stav može se ustaliti unutar političkih kultura postojećih nacionalnih država i postati deo zajedničke evropske ustavne kulture. Naravno, to je nada, ali nada koja nije umrla sa smrću Ustavnog ugovora.

Prevedeno iz rukopisa: Jan-Werner Müller, “Constitutional Patriotism – A Form of Political Loyalty For Nation-States and the European Union?”